

نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۹، شماره پیاپی ۳۲، بهار ۱۳۹۷

شاپا چاپی: ۵۲۲۹-۲۲۲۸ - شاپا الکترونیکی: ۳۸۴۵-۲۴۷۶

<http://jupm.miau.ac.ir>

چگونگی استفاده از فضاهای شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی؛ مورد پژوهی: جداره‌ی شرقی بزرگراه چمران تهران (حداصل پل ملاصدرا و پل مدیریت)^۱

میترا حبیبی: دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

نیلوفر گرامی^۲: کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه هنر، تهران، ایران

پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۲۳

صص ۱۷۴-۱۶۳

دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۵

چکیده

فضاهای شهری به عنوان بستر زندگی و تعاملات اجتماعی و محل انجام فعالیت‌های ضروری، اختیاری و اجتماعی، باید از کیفیت‌های کالبدی- عملکردی، فرهنگی- معنایی و اقتصادی- اجتماعی مناسب برخوردار باشند. در سکونتگاه‌های غیررسمی نیز، فضاهای شهری علی‌رغم فقدان بسیاری از کیفیت‌های لازم، بستر زندگی اقشار کم‌درآمد و محل رخداد انواع فعالیت‌های شهری است. پژوهش حاضر در پی واکاوی و توصیف چگونگی انجام فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی در فضاهای شهری سکونتگاه‌های غیررسمی و تبیین دلایل این رخدادها، به عنوان اهداف پژوهش در محدوده‌ی حاشیه‌ی شرقی بزرگراه چمران شهر تهران می‌باشد. پژوهش با توجه به محتوای تحقیق از نوع کمی- کیفی بوده و با توجه به جدول نمونه‌گیری مورگان و توزیع ۲۰۱ پرسشنامه‌ی سنجش مکان، که معیارهای آن از مبانی نظری و تجارب داخلی و خارجی بررسی شده استخراج شده و با روش نمونه‌گیری احتمالی تصادفی آغاز و با روش تحلیل عاملی و استفاده از نرم‌افزار SPSS نتایج تحلیل ارائه شده است. در این فرایند از روش‌های مصاحبه و مشاهده‌ی رفتار در قرارگاه‌های طبیعی رفتاری نیز استفاده گردیده است. یافته‌ها نشان می‌دهد استفاده از فضاهای شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی، به عنوان رفتار یک خانواده‌ی بزرگ که از جامعه‌ی روستا- شهری کوچک به عنوان جامعه‌ی مبدأ، به جامعه‌ی کلان‌شهری مقصد مهاجرت کرده است، تلقی شده و به دلایل سامانه‌های حمایتگر قوی و سرمایه‌ی اجتماعی ساکنان از یک طرف و ضرورت جبران انواع محدودیت‌های عرصه‌ی خصوصی منزل از طرف دیگر، یک ضرورت اجتماعی تدافعی برای تضمین بقا محسوب می‌شود، به طوری که فضاهای شهری، بستر بروز فعالیت‌های متنوع با بازه‌ی زمانی بادوام و تواتر زیاد، عملاً صحنه‌ی حفاظت از ساکنان این جوامع و مقاومت آن‌ها در برابر تنش بیرون- ماندگی از جامعه‌ی شهری رسمی می‌باشد، که علی‌رغم فقدان کیفیت‌های لازم، موجبات انسجام اجتماعی را فراهم می‌آورد.

واژه‌های کلیدی: سکونتگاه غیررسمی، فضای شهری، استفاده از فضاهای شهری، سامانه حمایتگر اجتماعی، جداره‌ی شرقی بزرگراه چمران- حداصل پل ملاصدرا و پل مدیریت.

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد نیلوفر گرامی به راهنمایی دکتر میترا حبیبی در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر تهران، با به روز کردن منابع و تجارب جهانی، می‌باشد.

^۲ نویسنده مسئول: niloofargerami@yahoo.com ۰۲۶۳۴۲۲۰۲۳۰

بیان مسأله:

رشد سریع شهرنشینی، عدم توزیع عادلانه‌ی منابع اجتماعی و اقتصادی، در کنار ضعف برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، منجر به افزایش تصاعدی مهاجرت و اسکان اقشار کم‌درآمد در حاشیه‌ی شهرهای بزرگ و نتیجتاً شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی می‌شود. گروه‌هایی که غالباً جذب مشاغل نازل و ناپایدار شهری شده و مجبور به تأمین سرپناه خود، خارج از بازار رسمی مسکن در شهر می‌باشند ولی با بهره‌گیری از سامانه‌های حمایتگر اجتماعی خود، در مقابل تنش بیرون‌ماندگی از جامعه-ی شهری، تضمینی برای بقای خود جستجو می‌کنند. شرایطی که شیوه‌ی سکونتی خاصی را ایجاد کرده و رفتارهای متفاوت اجتماعی و همسایگی را به وجود می‌آورد، موضوعی که در این تحقیق مورد پژوهش قرار گرفته و از این زاویه توصیف و چگونگی بهره‌برداری این اقشار از فضاهای شهری و تحلیل و تبیین رفتارها و فعالیت‌های انجام شده را در دستور کار قرار داده است. در این تحقیق، پس از تعریف سکونتگاه‌های غیررسمی، فضاهای شهری مطلوب و ویژگی‌های مربوط، شامل تشریح انواع فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی بوده و نهایتاً چگونگی انجام این فعالیت‌ها را در فضاهای شهری مورد پژوهی واکاوی می‌نماید و بنا به ضرورت پس از بررسی آرای نظری عرصه‌ی پژوهش و استفاده از نتایج تجارب خارجی و داخلی در این رابطه، با پشتوانه‌ی یافته‌های تحقیق، موضوع در محدوده‌ی جداری شرقی بزرگراه چمران تهران- حدفاصل پل ملاصدرا و پل مدیریت، مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته و نتایج در قالب جدول و نقشه ارائه شده است. بدین منظور سوالات زیر مطرح می‌شود:

- فضاهای شهری سکونتگاه غیررسمی مورد پژوهی چه ویژگی‌هایی داشته و ساکنین چگونه از آن‌ها استفاده می‌کنند؟
- فضاهای شهری مطلوب چه ویژگی‌هایی داشته و نحوه‌ی وقوع انواع فعالیت‌ها در آن‌ها چگونه است؟ ویژگی فضاهای شهری سکونتگاه‌های غیررسمی چیست؟ ساکنین سکونتگاه غیررسمی مورد پژوهی، چگونه از فضاهای شهری استفاده می‌کنند و دلایل آن چیست؟

پیشینه و مبانی نظری:

سکونتگاه‌های غیررسمی در نتیجه‌ی ضعف برنامه‌ریزی و مدیریت شهری و عدم توزیع متناسب منابع اجتماعی- اقتصادی و در نتیجه مهاجرت بی‌رویه به شهرهای بزرگ شکل می‌گیرند و محیط آن‌ها به شدت آسیب‌پذیر و پذیرای ناهنجاری‌های اجتماعی است (قرخلو و عابدینی؛ ۱۳۸۶، صرافی؛ ۱۳۸۱ و علی آبادی، ۱۳۸۱). از دیگر عوامل ایجاد سکونتگاه‌های غیررسمی کمبود مسکن ارزان قیمت، مدیریت شهری ضعیف، درآمد کم و جابجایی ناشی از جنگ، بلایای طبیعی و تغییرات اقلیمی می‌باشد (UN-Habitat, 2015b). این سکونتگاه‌ها اغلب در حاشیه‌ی مناطق شهری، بدون دسترسی به بازارها و منابع به وجود آمده و این امر موانع آن را در دستیابی به فرصت‌های معیشتی افزایش می‌دهد (Chant, 2014). واژه‌ی سکونتگاه غیررسمی اولین بار در نوشته‌های چارلز آبرام و جان تورنز و به ویژه پس از کنفرانس مسکن و نکوور کانادا در سال ۱۹۷۶ رایج گردید. با تعریف این واژه، روش‌های مقابله‌ای و دشمنی‌جویانه، نسبت به این سکونتگاه‌ها را به روش‌های حمایت از آن‌ها تغییر داد (Srinivas, 1998). این سکونتگاه‌ها شیوه‌ی سکونتی ناپایداری هستند که در نتیجه‌ی پاسخ خودجوش اقشار کم‌درآمد شهری به تأمین سرپناه، خارج از بازار رسمی زمین و مسکن شکل گرفته، (Turner, 1968; El-Batran, 1998: 222؛ پیران، ۱۳۷۶ و پیران، ۱۳۸۱) و در واقع راه حل تأمین سرپناه سال فقرا با یک قیمت معقول می‌باشد (Choguill, 2007) سکونتگاه‌های فقیرنشین غالباً توسط مهاجرین روستایی که جذب مشاغل غیررسمی و نازل شهر شده‌اند، ایجاد گشته‌اند (صرافی، ۱۳۸۲: ۲۶۶). شیوه‌ی زندگی معمول ساکنین این دست سکونتگاه‌ها از جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، کالبدی و ... از

دیگر شهروندان رسمی متفاوت بوده، (صالحی امیری و خدائی، ۱۳۹۰: ۵۰) و کیفیت زندگی و هم‌چنین زیرساخت‌های شهری در این سکونتگاه‌ها بسیار پایین و کم‌تر از سرانه‌های استاندارد می‌باشد (Srinivas, & World Bank/UNCHS, 2007: 1). از مهم‌ترین ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها می‌توان به مکان جغرافیایی مشخص، منافع مشترکی که ساکنان را به یکدیگر پیوند می‌دهد، الگوی مشترکی که بر روابط اجتماعی- اقتصادی ساکنین حاکم است، تجانس گروهی و هم‌بستگی نسبتاً بالای ساکنین به خصوص در مواجهه با مسائل مشترک و افراد خارج از اجتماع خود و هم‌چنین قدرت کنترل یکدیگر اشاره کرد (پیران، ۱۳۶۶). بالا بودن سرمایه‌های اجتماعی درونی از ویژگی‌های این سکونتگاه‌هاست. ویژگی دیگر این سکونتگاه‌ها، غیرقانونی بودن ساخت و سازهای صورت گرفته در آن‌ها از وجوه مختلف حقوقی مانند مالکیت زمین، رعایت اصول فنی ساختمان و ... می‌باشد (Srinivas, 1997: 1) و جواهری‌پور، (۱۳۸۲). لازم به تأکید است که با بهره‌گیری از روش‌های زیر می‌توان مانع شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی گردید: برنامه‌ریزی شهری از پایین به بالا، تعدیل و کنترل قیمت زمین، جلوگیری از سوداگری مسکن، توزیع عادلانه‌ی خدمات شهری، نظارت جهانی، تقویت جامعه‌ی مدنی، گسترش مشارکت دموکراتیک، ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب، ترویج پایداری زیست محیطی و نوآوری‌هایی که آموزش و اشتراک دانش را تسهیل می‌کنند (UN-Habitat, 2016).

فضاهای شهری، فضاهای باز عمومی (میدان، خیابان، پارک‌ها و ...) هستند، (گلکار، ۱۳۸۷) که ورود همگان در تمام ساعات شبانه‌روز به آن‌ها آزاد بوده، (Grunstrom, 2005) و مهم‌تر از همه در آن تعاملات اجتماعی صورت می‌گیرد و در واقع با حضور شهروندان و فعالیت‌های آن‌ها معنا می‌یابند. علاوه بر ابعاد اجتماعی، فیزیکی و نمادین فضا، زندگی روزمره و الگوهای رفتاری استفاده‌کنندگان از فضا، نقش مهمی در تعریف فضای شهری داشته، (طالبی، ۱۳۸۳؛ تولایی، ۱۳۸۲؛ توسلی، ۱۳۸۶ و کاشانی‌جو، ۱۳۸۹) و تعاملات و فعالیت‌های اجتماعی و هم‌چنین ارتباط استفاده‌کنندگان با عناصر کالبدی و نمادین، مهم‌ترین رخداد در این فضاهای عمومی محسوب می‌شوند (حبیبی، ۱۳۸۲: ۲۵؛ مدنی‌پور، ۱۳۸۴ و کالن، ۱۳۷۷). از ویژگی‌های فضاهای شهری مطلوب می‌توان به طور خلاصه به موارد زیر اشاره نمود: سرزندگی و پویایی، تنوع سنی و جنسی استفاده‌کنندگان، گستره‌ی زمانی وسیع استفاده از فضا، سرزندگی و امنیت، قدم زدن و زندگی پیاده، بروز فعالیت‌های اختیاری و اجتماعی، ایمنی یا محافظت، آسایش، لذت، وجود بستر تبادل در فضا، بروز فعالیت‌ها و ارتباطات اجتماعی و فرهنگی، بروز رفتارهای شهروندی در فضا، احساس تعلق به مکان، عمومی بودن فضا، محصوریت، خوانایی، معیارهای زیبایی‌شناختی، مشارکت در فضا، مشارکت اجتماعی، نظافت و پاکیزگی، جذابیت، جامعیت، تمایز، نیرومندی و سلامت، راحتی، دسترسی‌ها و ارتباطات، وجود فضای جمعی، شکل ذهنی، فعالیت‌ها و کاربری‌های مرتبط، عدالت کافی و آزادی.

در فضاهای شهری، فارغ از وجود یا فقدان هر یک از کیفیات ذکر شده، سه نوع فعالیت ضروری، انتخابی و اجتماعی صورت می‌گیرد، (یان گل، ۱۳۹۲) که به شرح زیر تعریف شده است.

فعالیت ضروری: «فعالیت‌های ضروری آن‌هایی هستند که حالتی تقریباً اجباری دارند؛ مانند رفتن به مدرسه یا سرکار، خرید، منتظر اتوبوس یا کسی ماندن، توزیع نامه و ... به بیان دیگر فعالیت‌هایی که به درجات مختلف ناگزیر به شرکت کردن در آن‌ها هستیم.» (گل، ۱۳۸۷: ۳ و گل و سوار، ۱۳۹۴) به باور گل، این فعالیت‌ها کمترین تأثیرپذیری را از محیط پیرامون دارند.

فعالیت انتخابی: «فعالیت‌های انتخابی زمانی صورت می‌پذیرند که تمایل به انجام آن‌ها وجود داشته باشد و زمان و مکان نیز فراهم‌آور زمینه‌ای مساعد برای انجام آن‌ها باشند» (گل، ۱۳۸۷: ۵ و گل و سوار، ۱۳۹۴). از میان این فعالیت‌ها می‌توان به پیاده‌روی، نشستن در پارک برای استفاده از هوای تازه یا لذت بردن از نور آفتاب و ... اشاره کرد. این فعالیت‌ها تنها در صورت مطلوب بودن شرایط فیزیکی و جوی محیط بیرون رخ می‌دهند.

ویژگی‌های اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی:

از بارزترین ویژگی‌های اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی، سرمایه‌ی اجتماعی است که دربرگیرنده‌ی مفاهیمی چون اعتماد، همکاری و همیاری میان اعضای یک گروه یا یک جامعه می‌باشد. وابستگی‌های قومی میان ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی و همچنین هدف مشترک آن‌ها برای بقا در شهر رسمی، منجر به افزایش سرمایه‌های اجتماعی در میان این گروه می‌شود (براتی و یزدان‌پناه شاه‌آبادی، ۱۳۹۰). فوکویاما، سرمایه‌ی اجتماعی را شکل و نمونه‌ای از یک هنجار غیررسمی است که باعث ترویج همکاری بین دو یا چند فرد می‌شود، تعریف می‌کند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۲۲). در مقیاس محله‌ای، سرمایه‌ی اجتماعی شامل منابعی در اجتماعات محله‌ای است که از طریق میزان بالایی از اعتماد، عمل و کنش متقابل، هنجارهای مشترک، تعهدات و التزامات و تعلقات مشترک، شبکه‌های رسمی و غیررسمی، و کانال‌های مؤثر اطلاعاتی، پدید می‌آید. ممکن است افراد و گروه‌ها، از این سرمایه برای آسان نمودن فعالیت‌ها به منظور منفعت رساندن به افراد و گروه‌ها و اجتماع استفاده کنند؛ که همگی از ویژگی‌های روابط موجود بین ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی می‌باشد (Kay, 2005) در کل، می‌توان مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی را در مشارکت اجتماعی، علاقه‌ی فراوان به جامعه، اعتماد اجتماعی، تعاون و همیاری و روابط خانوادگی و دوستان خلاصه کرد که در نهایت منجر به رشد و ارتقاء سطح توسعه‌ی اجتماعی - اقتصادی می‌گردد. یکی از متغیرهای تأثیرگذار بر سرمایه‌ی اجتماعی، ترس از قربانی شدن است. این ترس در فضای غیررسمی کم و در بیرون آن، به دلیل بالا بودن تضادها، بسیار زیاد است. در نتیجه همبستگی‌های اجتماعی و تعاملات در این سکونتگاه‌ها افزایش می‌یابد (ملکی و دیگران، ۱۳۹۰ و زوکین، ۱۳۸۰). لذا وجود سرمایه‌ی اجتماعی و بهره‌مندی از انسجام اجتماعی، مهم‌ترین ویژگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی می‌باشد.

چگونگی استفاده‌ی ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی از فضای شهری:

با مقایسه‌ی ویژگی‌های فضای شهری مطلوب با فضای شهری سکونتگاه‌های غیررسمی درمی‌یابیم که سکونتگاه‌های فقیر شهری فاقد بسیاری از کیفیات فضای شهری مطلوب هستند. گرچه کیفیت فضای شهری می‌تواند تأثیر به‌سزایی در نحوه‌ی استفاده‌ی شهروندان از فضای شهری داشته باشد، اما چگونگی استفاده‌ی شهروندان از فضای شهری و رفتاری که از خود در آن بروز می‌دهند، بیش‌تر ریشه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دارد تا کالبدی. نحوه‌ی استفاده از فضاهای با کیفیت پایین در سکونتگاه‌های غیررسمی به خصوص در کشورهای جهان سوم، به دلیل محدودیت‌ها و همچنین توانمندی‌های اجتماعی، به نیاز و یک ضرورت اجتماعی برای بقا تبدیل شده است. لذا فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی نیز در این سکونتگاه‌ها، به صورت متفاوتی نسبت به فضاهای شهری رسمی صورت می‌گیرد (گل، ۱۳۹۲: ۲۲۹-۲۱۵). فضاهای عمومی در سکونتگاه‌های غیررسمی که عمدتاً در نتیجه‌ی فرآیندهای خودکفا و خودمختار محلی و بدون هر گونه مداخله‌ی توسط دولت شکل گرفته‌اند، صرفاً یک فضای خالی کم‌ارزش میان ساختمان‌ها نیستند، بلکه از لحاظ میزان استفاده‌ای که از آن‌ها می‌شود و میزان دل‌بستگی ساکنان، نقش مهمی در حیات اجتماعی و همچنین امنیت سکونتگاه دارند؛ به طوری که زنان و کودکان سکونتگاه‌های غیررسمی با امنیت کامل در فضاهای شهری به انجام انواع فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی می‌پردازند (Garcia, 2013 & Cruz et al, 2014).

باید توجه داشت که استفاده از فضای شهری به شدت تحت تأثیر فرهنگ استفاده‌کنندگان آن فضا می‌باشد و ممکن است تفاوت‌های سنی، جنسیتی و ... در استفاده از فضای شهری در فرهنگ‌های متفاوت، یکسان نباشد (Habarth & et al, 2009) برای مثال، تبعیض‌های جنسیتی استفاده از فضاهای شهری در کشورها و شهرهای سنتی اسلامی بیش‌تر مشاهده می‌شود (Meir & Gekker, 2011 & Alizadeh, 2007). وجود سرمایه‌های اجتماعی و تعاملات در فضاهای شهری، در کنار فرهنگ

استفاده‌کنندگان، معیارهای مهمی در تعیین نحوه استفاده از فضای شهری می‌باشد که این دو مؤلفه در سکونتگاه‌های غیررسمی بیش‌تر از شهر رسمی قابل ردیابی است (براتی و یزدان‌پناه شاه‌آبادی، ۱۳۹۰).

در بهسازی، نوسازی، بازسازی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی باید حس قوی وحدت، انسجام و مشارکت در این سکونتگاه‌ها، متفاوت بودن نحوه انجام فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی در فضاهای شهری سکونتگاه‌های غیررسمی، بالا بودن تعاملات اجتماعی و میزان استفاده‌ی آنان از فضاهای شهری توسط مدیران، برنامه‌ریزان و طراحان مورد توجه قرار گیرد. در غیر این صورت نتیجه‌ی مورد نظر حاصل نخواهد شد. حال آن‌که اگر این ویژگی‌ها در نظر گرفته شوند، نه تنها رضایت مسئولان طرح برآورده خواهد شد، بلکه ساکنین نیز در حفظ و نگهداری فضاهای شهری خود مشارکت کرده و احساس تعلق خاطر، هویت و وابستگی آن‌ها افزایش می‌یابد. در جداول زیر خلاصه‌ای از مطالعات نویسندگان از تجارب جهانی در رابطه با موضوع آورده شده است.

جدول ۱- جمع‌بندی تجارب جهانی نحوه استفاده از فضاهای شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی

مورد پژوهی	سال	هدف	نتیجه	علت موفقیت	منبع
کاستاریکا	۲۰۰۵	تخلیه‌ی سکونتگاه غیررسمی و اسکان مجدد در محله‌ی از پیش برنامه‌ریزی شده	عدم استفاده‌ی ساکنین از فضاهای شهری طراحی شده‌ی محله، تغییر فضاهای شهری توسط ساکنین بر اساس نیازها و سبک زندگی و فرهنگ خود	موفقیت پروژه با تغییر فضاها بر اساس سبک زندگی و نحوه انجام انواع فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی ساکنین در طراحی جدید	<i>Sixteenth Report of State of the Nation on Sustainable Human Development, ۲۰۱۰ & Grundstrom, ۲۰۰۵</i>
سورابایا (اندونزی)	۲۰۰۹	حذف و تخلیه‌ی اجباری سکونتگاه غیررسمی	مقابله‌ی ساکنین با دولت و تشکیل NGOها برای جلوگیری از تخلیه و طراحی و بازسازی بسیار موفق سکونتگاه طی ۵ سال توسط خود ساکنین	موفقیت پروژه به علت طراحی آن توسط خود ساکنین و با توجه به نیازها، سبک زندگی و نحوه انجام انواع فعالیت‌ها در فضای شهری	<i>Some, 2009</i>
بارسلونا (اسپانیا)	۲۰۰۴	توانمندسازی سکونتگاه گارکرنشین و فقیر شهری	توانمندسازی محله به صورت مشارکتی و با همکاری بالای زنان محله، طراحی موفقیت‌آمیز فضاها بر اساس نیازها و نحوه انجام انواع فعالیت‌های شهری	موفقیت پروژه به علت طراحی آن توسط خود ساکنین و با توجه به نیازها، سبک زندگی و نحوه انجام انواع فعالیت‌ها در فضای شهری	<i>Roman et al, ۲۰۰۴</i>

مأخذ: مطالعات کتابخانه‌ای نویسندگان، ۱۳۹۶.

در دوران پیش از انقلاب اسلامی به پیدایش سکونتگاه‌های غیررسمی با اغماض نگرسته می‌شد. زیرا با صاحب‌خانه شدن برخی از فقرا و نیز با حذف اجاره و هزینه‌ی مسکن بازتولید نیروی کار ارزان برای صنایع مونتاژ ممکن می‌شد. (پیران، ۱۳۷۴) البته با توجه به شرایط سیاسی و اقتصادی هر از چند گاهی سیاست تخریب به ویژه در تهران در دستور کار قرار می‌گرفت (بیات، ۱۳۹۱: ۴۳). در جدول زیر خلاصه‌ای از رویکردهای مدیریت ملی و محلی در مواجهه با سکونتگاه‌های غیررسمی در دوران بعد از انقلاب اسلامی آورده شده است.

جدول ۲- رویکردهای اصلی برای حل معضل سکونتگاههای غیررسمی ایران در دورههای مختلف

سیاست/رویکرد	مصادق	دورهی رواج	نتیجه
پاکسازی	جنوب تهران - خاک سفید	دورهی انقلاب دهه ی ۷۰	جابجایی خانوارها تشکیل محله های جدید
مسکن عمومی	کوی نهم آبان	در دوران مختلف به ویژه پیش از انقلاب	فروش و واگذاری مسکن از سوی کم درآمدها
سیاست های بخشی مختلف مسکن	قانون تأمین مسکن کم درآمدها (۱۳۷۲)	پس از انقلاب	عدم پوشش مناسب نبود ارزیابی مشخص
مکان - خدمات و آماده سازی	تمام شهرهای ایران	دهه ی ۱۳۶۰	عدم پوشش کم درآمدها
شهرهای جدید	کلان شهرها	دهه ی ۱۳۶۰ و اوائل ۷۰	عدم جذب و شمول فقرا
بهسازی و توانمندسازی	بندرعباس - کرمانشاه و زاهدان	دهه ی ۱۳۸۰	رویکرد اخیر، هنوز نتایج خود را به صورت کامل نشان نداده است.

مأخذ: نویسندگان، ۱۳۹۶.

مواد و روش تحقیق:

این پژوهش جهت تحلیل چگونگی استفاده از فضای شهری در سکونتگاههای غیررسمی و چرایی این نوع استفاده، از متغیرهای کیفی منتج از مبانی نظری اندیشمندان و تجارب جهانی، که شامل واقعیت‌هایی چندگانه و پیچیده، و نیازمند توصیف و تفسیر می‌باشد، در تنظیم پرسشنامه استفاده کرده است. در این راستا نتایج داده‌های حاصل از پرسشنامه‌ها، با توجه به هدف تحقیق، که تحلیل چگونگی استفاده از فضاهای شهری سکونتگاههای غیررسمی است، با روش تحلیل عاملی و نرم‌افزار آماری SPSS بررسی شده‌اند. در این روش داده‌های کمی حاصل از پرسشنامه‌ها با استفاده از شاخص‌های R و Q طبقه‌بندی شده و نتایج به صورت نمودارهای کیفی نمایش داده شده‌اند. در نتیجه، تحقیق، یک پژوهش کمی - کیفی محسوب می‌شود.

با توجه به جمعیت ۱۴۰۰ نفری مورد پژوهش و بر اساس جدول نمونه‌گیری مورگان، تعداد ۲۰۱ پرسشنامه‌ی سنجش مکان، با دارا بودن سطح خطای ۵ درصد و با روش نمونه‌گیری احتمالی تصادفی تهیه و در محل توزیع شد. سؤالات پرسشنامه بر اساس چارچوب نظری تنظیم شده است. با روش تحلیل عاملی و نرم‌افزار SPSS بر روی نتایج پرسشنامه‌های سنجش مکان، چگونگی انجام سه دسته فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی، در فضاهای شهری محدوده‌ی مورد مطالعه به دست آمده که در زیر به توضیح خلاصه‌ای از نتایج آن‌ها پرداخته می‌شود. متغیرهای سنجش شده در محل شامل میزان اقامت در محله، جنسیت، سن، وضعیت تأهل، میزان تحصیلات، شغل، هزینه‌ی زندگی ماهیانه‌ی کل خانواده (تخمین درآمد)، محل زندگی قبلی، نحوه‌ی آشنایی با محله، دلیل مهاجرت به محله، دلیل ادامه‌ی سکونت در محله، ویژگی‌های مورد علاقه ساکنین از محله، فضاهای مورد علاقه و استفاده‌ی ساکنین در محله، میزان رضایت و عوامل نارضایتی از محله و ... می‌باشد. علاوه بر پرسشنامه از روش‌های مشاهده‌ی رفتار در قرارگاه‌های رفتاری و مصاحبه نیز استفاده شده است.

محدوده‌ی مورد مطالعه، سکونتگاه‌های غیررسمی حاشیه‌ی اتوبان چمران تهران، حدفاصل پل ملاصدرا و پل مدیریت است. این محدوده در محله‌ی ونک واقع در ناحیه‌ی یک منطقه‌ی سه شهرداری قرار دارد، که حد شمالی آن بزرگراه نیایش، حد شرقی آن، خیابان شیخ بهایی از شمال تا خیابان ده ونک و خیابان مجیدپور، حد جنوبی آن، بزرگراه همت و حد غربی آن بزرگراه چمران می‌باشد. مساحت این محدوده حدود ۵۰ هکتار و جمعیت آن ۱۴۰۰ نفر است.

طبق مشاهدات میدانی، مصاحبه و تکمیل پرسشنامه توسط ساکنین، وضعیت کالبدی محدوده‌ی مورد مطالعه بسیار نامطلوب بوده به نحوی که در بعضی خانه‌های قسمت‌های جنوبی‌تر آن گله‌های گوسفند نگهداری می‌شود و سبک زندگی کاملاً روستایی و قومی - قبیله‌ای است. نحوه‌ی تصرف زمین‌ها و املاک از طریق باز تقسیم اراضی غیرقانونی باغ‌ها توسط خود مالکین آن‌ها و فروش آن‌ها به مهاجرین و تازه‌واردان و یا تصرف غیرقانونی باغ‌های رها شده و باز تقسیم آن‌ها توسط خود مهاجرین در سال‌های گذشته می‌باشد. وجود توتستان‌هایی در لابه‌لای خانه‌ها گواه وجود باغ‌ها و توتستان‌های بزرگ تقسیم شده در گذشته است.

یافته‌های پژوهش:

نحوه‌ی انجام فعالیت‌های ضروری: با توجه به مشاهدات میدانی، مصاحبه و نتایج پرسشنامه، بیش‌ترین فعالیت ضروری که ساکنین با هدف انجام آن‌ها از خانه خارج می‌شوند، رفت و آمد به محل کار و یا تحصیل خود و یا فرزندان و هم‌چنین خرید کردن است. علاوه بر انجام این دو فعالیت ضروری که معمولاً روزانه می‌باشند. فعالیت‌های دیگری چون انجام تکالیف درسی و انجام امور مربوط به خانه و یا مشاغل خانگی و هم‌چنین آشپزی، آن هم به میزان بالا، در فضاهای شهری رخ می‌دهد، انجام این دست فعالیت‌های ضروری در بیرون از منزل و در سطح محله، از یک سو، نشان از محدودیت‌های داخل منزل در انجام آن‌ها دارد. از سوی مرتبط به فرهنگ روستایی ساکنین، روابط همسایگی و قومی، میل بالای تعاملات اجتماعی و سامانه‌های حمایتگر اجتماعی است که باعث می‌شود تا امور روزانه را نیز با همکاری و کمک یکدیگر انجام دهند. زمان انجام فعالیت‌های ضروری، بیش‌تر در صبح‌ها و گاهی نیز در بعد از ظهرها می‌باشد. رخداد این فعالیت‌ها در شب بسیار کم و نادر است. محل انجام این فعالیت‌ها بیش‌تر داخل محله و نزدیک خانه است. پراکندگی انجام این فعالیت‌ها در شکل ۵ آورده شده است. هر نقطه‌ی قرمز در تصاویر ۵، ۶ و ۷ نشان‌دهنده‌ی ۵ پاسخ در پرسشنامه است.

نحوه‌ی انجام فعالیت‌های انتخابی: فعالیت‌های انتخابی انجام شده، به ترتیب فراوانی، نشستن به قصد لذت بردن، گفت و گوی طولانی، بازی کردن یا نظارت بر بازی کودکان، تفریح و ورزش، رفتن به پارک، پیاده‌روی و خرید تفننی بوده که بیش‌تر در بعد از ظهرها و عصرها، همراه دوستان و در کوچه، خانه‌ی دوستان و همسایگان و اقوام صورت می‌گیرد. پراکندگی انجام این فعالیت‌ها در شکل ۶ آورده شده است.

نحوه‌ی انجام فعالیت‌های اجتماعی:

فعالیت‌های اجتماعی شامل سه دسته فعالیت تماشا کردن دیگران، گوش دادن به مردم و گفت و گوی کوتاه و هم‌چنین بازی کودکان و تماشای آن می‌شود که فراوانی همه‌ی موارد بالا بوده و با اشتیاق زیاد انجام می‌شوند که نشان‌دهنده‌ی روابط اجتماعی قوی و میل به تعاملات اجتماعی بالای ساکنین است. بر اساس مبانی نظری، مطلوب و بالا بودن میزان فعالیت‌های اجتماعی، نشان از عملکرد مناسب فعالیت‌های ضروری و انتخابی در فضای شهری دارد ولی در محدوده‌ی مورد مطالعه، علی‌رغم کمبودها و کاستی‌های کالبدی و اقتصادی، انجام فعالیت‌های شهری به خوبی صورت می‌گیرد که دلیل آن بر اساس تحلیل‌های انجام شده، وجود سامانه‌های حمایتگر اجتماعی قوی میان ساکنین و نیاز به تعامل اجتماعی است. فعالیت‌های اجتماعی نیز مانند فعالیت‌های انتخابی بیش‌تر در بعد از ظهرها و عصرها، اغلب تنهایی یا همراه دوستان در بوستان‌ها و فضاهای سبز حاشیه‌ی اتوبان و هم‌چنین در کوچه‌ها صورت می‌گیرد. پراکندگی انجام این فعالیت‌ها در شکل زیر آورده شده است.

شکل ۱- مکان انجام فعالیت‌های ضروری   شکل ۲- مکان انجام فعالیت‌های انتخابی   شکل ۳- مکان انجام فعالیت‌های اجتماعی

مأخذ: نویسندگان، ۱۳۹۶

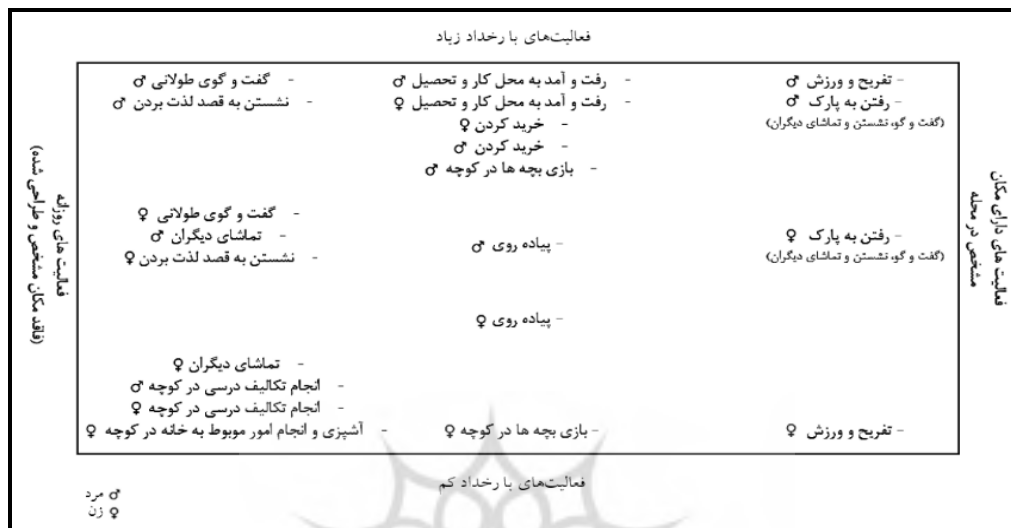
در جدول زیر، نحوه‌ی توزیع انواع فعالیت‌ها در محله، به تفکیک جنسیت زمان انجام آن‌ها نشان داده شده است.

جدول ۳- جمع‌بندی چگونگی استفاده از فضای شهری در سکونتگاه غیررسمی مورد مطالعه

انواع فعالیت‌های روزانه در فضای شهری	نوع فعالیت‌ها (به ترتیب فراوانی)	زمان انجام فعالیت‌ها (به ترتیب فراوانی)	همراهان در انجام فعالیت‌ها (به ترتیب فراوانی)	مکان انجام فعالیت‌ها (به ترتیب فراوانی)
فعالیت‌های ضروری	<ul style="list-style-type: none"> رفت و آمد به محل کار و یا تحصیل خود و یا فرزندان (۱۵۶) خرید کردن (۱۵۴) انجام تکالیف درسی (۳۹) انجام امور مربوط به خانه و یا مشاغل خانگی (۳۶) انجام امور مربوط به آشپزخانه (۱۸) 	<ul style="list-style-type: none"> صبح (۱۹۲) بعد از ظهر (۹۰) ظهر (۶۷) عصر (۴۱) 	<ul style="list-style-type: none"> تنهایی (۱۸۹) همسایه (۷۰) دوست (۶۸) اعضای خانواده (۶۱) 	<ul style="list-style-type: none"> داخل محله (۱۵۲) نزدیک خانه (۱۰۷) خارج از محله (۷۵)
فعالیت‌های انتخابی	<ul style="list-style-type: none"> نشستن به قصد لذت بردن (۱۲۷) گفت و گوی طولانی (۱۰۴) بازی کردن یا نظارت بر بازی کودکان (۸۲) تفریح و ورزش (۷۳) رفتن به پارک (۵۹) پیاده‌روی (۴۱) خرید تفریحی (۶) 	<ul style="list-style-type: none"> بعد از ظهر (۱۶۴) عصر (۱۱۵) ظهر (۸۱) شب (۴۶) صبح (۱۷) 	<ul style="list-style-type: none"> دوستان (۱۳۴) اعضای خانواده (۹۷) همسایه (۸۸) فامیل (۵۰) تنها (۴۳) 	<ul style="list-style-type: none"> کوچه، خانه‌ی دوست و همسایه و فامیل (۹۷) خانه (۹۷) بوستان‌ها و فضاهای سبز حاشیه‌ای اتوبان (۵۹) باغ ایرانی (۱۳) خارج از محله (۹) اماکن دیگر محله (۷) توستان‌ها (۱)
فعالیت‌های اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> تماشا کردن دیگران (۱۴۹) بازی کودکان و تماشای آن (۱۲۶) گوش دادن به مردم و گفت و گوی کوتاه (۱۲۳) 	<ul style="list-style-type: none"> بعد از ظهر (۱۵۹) عصر (۱۵۷) ظهر (۶۶) شب (۳۸) صبح (۳۷) 	<ul style="list-style-type: none"> تنها (۱۳۳) دوستان (۱۳۰) اعضای خانواده (۹۹) همسایه (۸۰) فامیل (۷۲) 	<ul style="list-style-type: none"> بوستان‌ها و فضاهای سبز حاشیه‌ای اتوبان (۱۳۵) کوچه (۱۲۳) باغ ایرانی (۶۱) خارج از محله (۷) توستان‌ها (۲) اماکن دیگر محله (۱)

در نمودار زیر، موقعیت‌هایی که در سمت چپ قرار گرفته‌اند، مربوط به فعالیت‌هایی هستند که ارتباط زیادی با زندگی روزمره جامعه دارد، ولی فضای کالبدی مشخصی در محله به آن اختصاص داده نشده و محل انجام آن‌ها به انتخاب خود ساکنین است. وسط نمودار فعالیت‌هایی را که در فضای عمومی صورت می‌پذیرند، و در سمت راست، فعالیت‌هایی که دارای فضای مشخص برای انجام هستند استقرار یافته‌اند. هرچه فعالیت‌ها به سمت بالای نمودار نزدیک‌تر شوند میزان رخداد انجام آن‌ها بیش‌تر می‌شود.

نمودار ۱- موقعیت انجام فعالیت‌ها در فضای شهری سکونتگاه غیررسمی مورد مطالعه

نتیجه‌گیری:

یافته‌های پژوهش از طریق تحلیل پرسشنامه‌ها، مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی، بیانگر این است که در محدوده‌ی مورد مطالعه، علی‌رغم کیفیت پایین فضا، هر سه نوع فعالیت ضروری، انتخابی و اجتماعی در فضاهای شهری به میزان بالا، متنوع و در ساعات مختلف شبانه روز، در مکان‌های مختلف سکونتگاه و به همراهی و مشارکت گروه‌های مختلفی اتفاق می‌افتد که به تفصیل به توضیح چگونگی انجام هر فعالیت پرداخته شده است. وقوع پرتکرار و متنوع انواع فعالیت‌های ضروری و انتخابی و در نتیجه شکل‌گیری فعالیت‌ها و تعاملات با دوام اجتماعی در سطح فضاهای شهری سکونتگاه غیررسمی مطالعه شده، با تکیه بر پشتوانه‌ی نظری و تجربی تحقیق، مبین این واقعیت است که فضاهای شهری این سکونتگاه‌ها، علی‌رغم فقدان کیفیت و ویژگی‌های کالبدی یک فضای شهری مطلوب، بستر شکل‌گیری زندگی اجتماعی و حیات مدنی این جوامع بوده، فضایی امن، متکثر، قابل انعطاف، حمایتگر و چند عملکردی تلقی می‌شوند، موضوعی که از جنبه‌های مختلفی قابل تبیین است، مردمی که دارای فرهنگ مشترک روستایی بوده و از مزایای خویشاوندی برخوردارند در شرایط و بحران بیرون‌ماندگی از جامعه‌ی رسمی شهری که مقصد آن‌ها می‌باشد، از حمایت و همبستگی اجتماعی جامعه‌ی مبدأ، به عنوان وضعیتی تدافعی برای بقا استفاده می‌کنند. حمایت‌های عمیق عاطفی، اجتماعی و اقتصادی که می‌تواند رنج دیده نشدن را تا حدودی التیام بخشیده و با مشورت و همیاری، مسیر مقاومت و پیشروی را در جامعه‌ی مقصد، هموارتر نماید، از جانب دیگر، فقدان فضای کافی برای تخصیص انواع فعالیت‌های ضروری انجام یافته در حریم خصوصی خانه، دلیل دیگری است که برخی از این فعالیت‌ها، نظیر آشپزی، نوشتن تکالیف درسی، مراقبت از کودکان یا سالمندان به نوعی از عرصه‌ی خصوصی به عرصه‌ی عمومی مهاجرت نمایند، تا علاوه بر تأمین فضای کافی، در عرصه‌ی روشن عمومی از همراهی و خرد جمعی نیز برخوردار شده و به نوعی با الگوی گذران اوقات فراغت و فعالیت‌های انتخابی، تلفیق گردد، موضوعی که به ویژه در تبادل تجارب و حضور زنان در مدیریت

امور خانواده و مراقبت، نقشی مثبت و قابل توجه ایفا نموده و در عین حال با نظارت اجتماعی و حضور چشمان خیابان، امنیت فضاهای اجتماعی نیز تأمین می‌گردد، موضوعی که با توجه به گستردگی فعالیت‌ها، تواتر زمانی و مدت دوام، از سکونتگاه غیررسمی، یک خانواده‌ی بزرگ می‌سازد تا به صورت جمعی برای همه‌ی مشکلات پیش رو و بقا در شرایط دشوار، اقدام نمایند و به تدریج با شیوه‌های سکونت جامعه‌ی مقصد، خود را منطبق نمایند، انطباقی که پس از یافتن مهارت‌های لازم، آرام آرام و بدون بازگشت، به دست می‌آوردند و رضایت سکونتی ساکنان را علی‌رغم فقدان کیفیت فضاهای شهری در سایه‌ی حمایت و همبستگی اجتماعی قوی قابل فهم می‌نماید. موضوعی که وقوف به آن می‌تواند مسئولین، مدیران و برنامه‌ریزان شهری را متوجه اتخاذ سیاست‌ها و رهیافت‌های مناسب برای ساماندهی این سکونتگاه‌ها نماید.

منابع و مأخذ:

۱. براتی، ناصر و محمد رضا یزدان‌پناه شاه‌آبادی، (۱۳۹۰)، بررسی ارتباط مفهومی سرمایه‌ی اجتماعی و کیفیت زندگی در محیط شهری، نمونه‌ی موردی شهر جدید پردیس، جامعه‌ی پژوهشی فرهنگی، شماره‌ی ۳.
۲. بیات، آصف، ترجمه‌ی سید اسدالله نبوی چاشمی، (۱۳۹۱)، سیاست‌های خیابانی، جنبش تهی‌دستان در ایران، انتشارات پردیس دانش، تهران.
۳. پیران، پرویز، (۱۳۷۴)، آلونک نشینی در ایران: دیدگاه‌های نظری با نگاهی به شرایط ایران (بخش سوم)، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره‌ی ۹۵ و ۹۶.
۴. پیران، پرویز، (۱۳۶۶)، آلونک‌نشینی در تهران، فصلنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، تهران.
۵. پیران، پرویز، (۱۳۸۱)، باز هم در باب اسکان غیررسمی، نمونه‌ی موردی: شیرآباد زاهدان، هفت شهر، شماره‌ی ۹ و ۱۰.
۶. پیران، پرویز، (۱۳۷۶)، تحلیل جامعه‌شناختی از مسکن شهری در ایران: اسکان غیر رسمی، نامه‌ی انجمن جامعه‌شناسی ایران.
۷. توسلی، محمود، (۱۳۸۶)، طراحی فضای شهری (فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهری)، انتشارات شهیدی.
۸. جواهری‌پور، مهرداد، (۱۳۸۲)، ساختیابی اقتصادی - اجتماعی اسکان غیررسمی، مطالعه‌ی منطقه‌ی کلان‌شهری تهران، سمینار سمپوزیوم حاشیه‌نشینی و اسکان.
۹. حبیبی، میترا، (۱۳۸۲)، اهمیت پیاده‌راه‌ها و نقش آن در فضاهای شهری، رساله‌ی دکتری شهرسازی، تهران، دانشگاه تهران.
۱۰. زوکین، شارون، ترجمه‌ی ایرج اسدی، (۱۳۸۰)، شهر چه کسی؟ فرهنگ چه کسی؟، فصلنامه‌ی مدیریت شهری، شماره‌ی ۸۰.
۱۱. سیدیان، سید علی و منصور ابافت یگانه، (۱۳۸۷)، بازنگری مفهوم محصوریت کالبدی در فضاهای شهری، راه و ساختمان.
۱۲. صالحی امیری، سید رضا و زهرا خدائی، (۱۳۹۰)، حاشیه‌نشینی و اسکان غیر رسمی، چالش‌ها و پیامدها، ققنوس.
۱۳. صرافی، مظفر، (۱۳۸۲)، بازنگری ویژگی‌های اسکان خودانگیخته در ایران: در جستجوی راهکارهای توانمندسازی، مجموعه مقالات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، جلد اول، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
۱۴. صرافی، مظفر، (۱۳۸۱)، به سوی نظریه‌ای برای ساماندهی اسکان غیررسمی - از حاشیه‌نشینی تا متن شهرنشینی، هفت شهر، شماره‌ی ۸.
۱۵. علی‌آبادی، جواد، (۱۳۸۱)، اسکان غیررسمی و شهرداری‌ها، مجله‌ی شهرداری‌ها، شماره‌ی ۴۵.
۱۶. قرخلو، مهدی و اصغر عابدینی، (۱۳۸۶)، اسکان غیر رسمی و راهبردهای ساماندهی سکونتگاه‌های نامتعارف با تأکید بر بخش مسکن در ایران، نشریه‌ی جغرافیا و برنامه‌ریزی دانشگاه تبریز.
۱۷. کاشانی‌جو، خشایار، (۱۳۸۹)، بازشناخت رویکردهای نظری به فضاهای عمومی شهری، هویت شهری.
۱۸. کالن، گوردون، مترجم منوچهر طیبیان، (۱۳۷۷)، گزیده‌ی منظر شهری، انتشارات دانشگاه تهران.

۱۹. گل، یان و برجیت سوار، مترجمان مصطفی بهزادفر، محمد رضایی ندوشن و احمد رضایی ندوشن، (۱۳۹۴)، چگونه زندگی همگانی را مطالعه کنیم، مؤسسه علم معمار رویال.

۲۰. گل، یان، مترجم شیما شصتی، (۱۳۸۷)، زندگی در فضای میان ساختمان‌ها، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.

۲۱. گل، یان، مترجمان علی غفاری و لیلا غفاری، (۱۳۹۲)، شهر انسانی، مؤسسه‌ی عمل معمار.

۲۲. گل، یان، مترجمان علی غفاری و صادق سهیلی‌پور، (۱۳۸۹)، فضاهای عمومی و زندگی جمعی، دانشگاه شهید بهشتی.

۲۳. گلکار، کورش، (۱۳۸۷)، کند و کاوی در تعریف طراحی شهری، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.

۲۴. مدنی‌پور، علی، (۱۳۸۴)، طراحی فضای شهری، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، شهرداری تهران.

۲۵. ملکی، امیر، فرهاد رستگار نسب، جعفر عبدالملکی و مهدی خلفخانی، (۱۳۹۰)، زندگی شهری، ترس از قربانی شدن و کاهش سرمایه‌ی اجتماعی در کلان‌شهر تهران، مجله‌ی بررسی مسائل اجتماعی ایران، شماره‌ی پنجاه و ششم.

26. Alizadeh, Hooshmand; (2007); "Changes Conception of Women's Public Space in the Kurdish City"; *Cities Journal, Volume 24, No 6*

27. Chant, S.; (2014); "Exploring the 'feminisation of poverty' in relation to women's work and home-based enterprise in slums of the global south"; *International Journal of Gender and Entrepreneurship, 6(3): 296-316*

28. Choguill, Charles L.; (2007); "The search for policies to support sustainable housing"; *Habitat International*

29. Cruz, Celine D.; Sheela Patel & Getrude Z. Mazvimavi; (2014); "Affordable public spaces in Informal settlements"

30. El-Batran, Manal; (1998); "A shelter of their own: Informal settlement expansion in greater Cario and government responses"; *Environment and Urbanization, vol. 10, No. 7*

31. García, Jaime Hernández; (2013); "Public Space in Informal Settlements, The Barrios of Bogotá"

32. Grundstrom, Karin; (2005); "Gender and Use of Public Space"; *housing development and management-HDM, Lund University*

33. Habarth, Janice M.; Sandra A. Graham-Bermann & Eric A. Bermann; (2009); "Coping in Context, Community and Natural Resources in Low-Income Women's Environments"; *University of Michigan Environment and Behavior Journal, Volume 41, No 2*

34. Meir, Avinoam & Maria Gekker; (2011); "Gendered Space, Power Relationships and Domestic Planning and Design among Displaced Israeli Bedouin"; *Women's Studies International Forum Journal, No 34*

35. Ramon, Maria Dolores Garcia; Anna Ortiz & Maria Prats; (2004); "Urban planning, gender and the use of public space in a peripheral neighbourhood of Barcelona"

36. Sixteenth Report of State of the Nation on Sustainable Human Development; (2010); "Estado De La Nacion, En Desarrollo Humano Sostenible, (Costa Rica)"; *Guila*

37. Some, Wawan; Wardah Hafidz & Gabriela Sauter; (2009); "Renovation not Relocation: The work of Paguyuban Warga Strenkali (PWS) in Indonesia"; *Invironment & Urbanization*

38. Srinivas, Hari; (1977); "defining squatter settlement"; available at: <http://www.soc.titech.ac.JP/uem/squatter/define-squatter.HTM>

39. Turner, John. F. C; (1968); "Housing priorities, settlement pattern and development in modernizing countries"; *AIP Journal*

40. UN-Habitat; (2015b); "Informal settlements, (Habitat III Issue Paper 22)"; *Nairobi: UN-Habitat*

41. UN-HABITAT; (2016); "World Cities Report 2016: Urbanization and development"; *Emerging futures. Nairobi, Kenya: UN HABITAT*

42. World Bank/UNCHS (Habitat); (2007); "Cities Alliance for Cities Without Slum: Action Plan for Moving Slum Upgrading to Scale"; *Special Summary Edition, available at: http://www.citiesalliance.org/activities-output/topics/slum-upgrading/action-plan.html*

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی